

Belzyt, Leszek

Badania liczebności polskiej ludności rodzimej dawnych Prus Wschodnich po 1945 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 277-286

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Leszek Belzyt

BADANIA LICZEBNOŚCI POLSKIEJ LUDNOŚCI RODZIMEJ DAWNYCH PRUS WSCHODNICH PO 1945 ROKU

Stan badań nad położeniem polskiej ludności rodzimej na obszarze byłych Prus Wschodnich po 1945 r. jest niezadowalający. Jedyne co zostało opracowane na tyle, że można spróbować ocenić to pokrótce, to liczebność tej ludności. Wypowiadało się na ten temat kilkunastu historyków, socjologów oraz działaczy społecznych i dziennikarzy. Podawane liczby można konfrontować z opublikowanymi sprawozdaniami (np. w czasopiśmie „Jantar”) i spisami ludności (szczególnie z 1948 r.). Obliczenia te stanowią podstawę dalszych badań nad polską ludnością autochtoniczną.

Przed wojną Niemcy udowadniali statystycznie nieistnienie problemu polskiego w Prusach Wschodnich. Faktem jest, że, szczególnie w okresie hitlerowskim, mieli znaczne osiągnięcia germanizacyjne. Niektórzy polscy badacze tej kwestii przewidywali, że po 20 latach polityki Hitlera tereny te staną się czysto niemieckie¹.

Wśród najwcześniejszych opracowań zajmujących się liczebnością osób polskiego pochodzenia na badanym terenie w początkach XX w. na uwagę zasługują prace Włodzimierza Wakara i Eugeniusza Romera². Spis z 1910 r. wykazał 327,9 tys. ludności polskiej w Prusach Wschodnich (używający języka polskiego, gwary mazurskiej i tzw. dwujęzyczni). E. Romer wprowadził poprawki na podstawie spisu szkolnego z 1911 r. oraz wyników wyborów i podał liczbę 470 tys. osób³. W następnych spisach liczba tej ludności gwałtownie malała. W 1925 r. było jej 120,3 tys., a w 1933 r. — 61,0 tys., co oczywiście wskazywało jedynie na rosnącą „sprawność” niemieckich służb statystycznych i administracyjnych. Zwracali na to uwagę polscy autorzy już przed wojną⁴.

1 Por. interesującą relację pracownika konsulatu w Olsztynie, W. Wrzesiński, *Relacja Jędrzeja Giertycha z podróży po jeziorach mazurskich w 1931 r.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1962, nr 3, ss. 666—678; zob. też reportaż, L. Sobociński, *Na gruzach Smętka*, Warszawa 1947, ss. 28 i 40.

2 W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, t. 1, Kielce 1918; E. Romer, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, Lwów 1919.

3 E. Romer, op. cit., s. 106 — o korektach, zob. też tab. 36, s. 157; przeliczniki do granic Prus Wschodnich po 1920 r. zob. G. Leyding, *Przyczynki do problemów narodowościowych w powiecie szczylińskim na początku XX wieku*, KMW, 1958, nr 2, s. 140; L. Kosiński, *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1960*, Warszawa 1963, s. 24. Dokładna liczba miała wynosić 477 137, zob. H. Kopeć, *Zjawiska demograficzne towarzyszące zmianom granic Polski*, II Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych, z. 1, s. 35; według danych W. Wakara, *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, w: *Prusy Wschodnie*, red. M. Zawidzki, Poznań 1932, s. 190 — korekta Romera dała tylko 424 584 Polaków w Prusach Wschodnich, a spis z 1910 r. — 334 013 Polaków.

4 Wymieniłem tu można w porządku chronologicznym: A. Cieślczak, *Polacy w Niemczech*, Poznań 1931; W. Wielhorski, *Procesy narodowościowe w Prusach Wschodnich*, *Sprawy Narodowościowe*, 1932, nr 1, ss. 28—54; W. Pohorecki, *Mazurzy w Prusach Wschodnich*, *Sprawy*

Stanisław Srokowski na podstawie własnej korekty spisu z 1933 r. ustalił stan liczbowy mieszkańców polskiego pochodzenia na Powiślu, Warmii i Mazurach (krainy w południowej części Prus Wschodnich) na 249 665 zamiast 61 tys. według spisu⁶. Szacunki niektórych badaczy dotyczące 1939 r. dały wyniki prawie identyczne, bo około 250 tys.⁶, a Wojciech Wrzesiński stosując wzór E. Romera i metodę obliczeń Emila Kurońskiego doliczył się w tym roku 527 005 osób⁷. Wynik ten jest prawdopodobnie zbyt śmiały, stanowi jednak przypuszczalnie górny pułap liczby ludzi, których można by po 1945 r. odzyskać dla polskości⁸.

Rozmieszczenie tej ludności nie było równomierne. Na Powiślu przodował powiat sztumski (ok. 15 tys.). Pozostałe powiaty (kwidziński, malborski i elbląski) liczyły w sumie do 5 tys. osób⁹. Na Warmii ludność polskiego pochodzenia grupowała się w powiecie olsztyńskim (ok. 30 tys.), na Mazurach natomiast w powiatach: szczycieńskim (ok. 50 tys.), piskim (ok. 35 tys.), elckim (ok. 30 tys.), mragowskim (ok. 25 tys.) i ostródzkim (ok. 20 tys.)¹⁰.

Po wojnie obliczenia stanu liczbowego polskiej ludności autochtonicznej stały się prostsze. Można było odwołać się do spisów ludności i innych urzędowych obliczeń. Ostatni, niestety, spis uwzględniający pochodzenie ludności przeprowadzono w 1950 r. Najbardziej przydatny jest spis z 1948 r. (z 31 grudnia) przeprowadzony tylko na ziemiach odzyskanych. Spis z 14 lutego 1946 r. w ogóle nie podaje liczby tzw. autochtonów, natomiast ten z 1950 r. (z 3 grudnia) nie odlicza dzieci do lat sześciu, urodzonych już w Polsce, oraz podaje liczby zbyt ogólne — łącznie z autochtonami z powiatów spoza dawnych Prus

Narodowościowe, 1932, nr 2—3, ss. 167—195; W. Wakar, *Struktura demograficzna*, ss. 155—202; E. Kuroński, *Polacy w Niemczech w urzędowych spisach ludności*, Warszawa 1932. Liczby ze spisów za L. Kosińskim, *Procesy ludnościowe*, s. 24. W. Wielhorski, op. cit., s. 48, pisze o 55 tys. Polaków w spisie z 1925 r. (prawdopodobnie nie wliczył tzw. dwujęzycznych), a W. Wakar, *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, (s. 193) o 115 080 osobach, które można uznać za Polaków wg spisu z 1925 r. (bez korekt).

⁵ S. Srokowski, *Prusy Wschodnie*, Gdańsk—Bydgoszcz—Toruń 1945, s. 147; W. Poho-recki, op. cit., s. 173 podał liczbę ok. 240 tys. osób na 1931 r.

⁶ S. Banasiak, *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1947*, Poznań 1963, s. 191 oraz J. Ziółkowski, *Ludność Ziem Zachodnich*, Polskie Ziemie Zachodnie, Poznań 1959, s. 131. Badacze niemieccy podają dużo niższe liczby, zob. np. R. Neumann, *Ostpreussen unter polnischer und sowjetischer Verwaltung*, Frankfurt/Main—Berlin 1955, s. 27, przyp. 88. W 1939 r. w południowej części Prus Wschodnich miało zamieszkiwać 20 tys. osób używających języka polskiego jako ojczystego i 34 tys. osób dwujęzycznych (j. niemiecki i mazurski oraz j. niemiecki i polski); por. też E. Keyser, *Die Bevölkerung der östlichen Provinzen des Preussischen Staates von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1939*. *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*, Würzburg 1955, s. 76.

⁷ W. Wrzesiński, *Problem świadomości narodowej ludności polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939*, KMW, 1962, nr 1, s. 98.

⁸ Potwierdza to K. Małłek, *Z Mazur do podziemia*, Warszawa 1970, s. 173; natomiast W. Wakar, *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, s. 198 podał na początek lat trzydziestych liczbę ok. 400 tys. osób pochodzenia polskiego.

⁹ Zob. np. H. Edel-Kryński, *Powiat sztumski*, *Przegląd Zachodni* (dalej PZ), 1958, z. 2, s. 303.

¹⁰ Por. np. S. Srokowski, op. cit., s. 147. Z okresu międzywojennego można przytoczyć jeszcze dane, bardzo dokładne, choć niższe od wyżej przedstawionych, zaprezentowane w pracy o prawnym położeniu „autochtonów” Ziem Odzyskanych: C. T. Stoll, *Die Rechtsstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten*, Frankfurt/M.—Berlin 1968, ss. 17 i 19. Liczby cząstkowe z Mazur, Warmii i Powiśla (rejencja olsztyńska, okręg olecki i Prusy Zachodnie — w ramach Prus Wschodnich — czyli Powiśle i Susz) dały w sumie: 1910 r. — 287 706, 1925 r. — 110 456, 1933 r. — 61 040 i 1939 r. (szacunek władz, przedtem spisy ludności) — 12 135.

Wschodnich¹¹. Po 1950 r. badacze muszą znowu zdać się na fragmentaryczne dane i szacunkowe obliczenia. Nie brak oczywiście szacunków liczby polskiej ludności autochtonicznej przed rokiem 1950. Dotyczy to lat 1945—1948 ze względu na trwające migracje.

Podawane w literaturze liczby są bardzo rozbieżne. Największe różnice istnieją przy danych odnoszących się do okresu tuż po zajęciu Prus Wschodnich przez Armię Czerwoną. W wyniku ewakuacji i ucieczki ludności, polskie władze w marcu 1945 r. zastały na tym terenie ok. 170 tys. ludności¹². Badacze problemu bardzo różnie oceniają procent ludności polskiej pochodzenia miejscowego w tej liczbie. Stanisław Gwiaździnski opowiedział się za największym szacunkiem i podał liczbę ponad 100 tys.¹³ W. Wrześniński w opracowaniu o zasiedlaniu województwa olsztyńskiego w latach 1945—1949 pisze o liczbie ok. 50 tys.¹⁴, za którą w zasadzie opowiedział się także Edmund Wojnowski¹⁵. Najmniejszy szacunek przedstawił działacz miejscowy Kazimierz Pietrzak-Pawłowski — mianowicie około 45 tys.¹⁶

Następne dane dotyczą połowy 1945 r. Nie wyjaśniają one tej kwestii i komplikują ją jeszcze bardziej. Kazimierz Rokoszewski, powołując się na ocenę pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski — Jakuba Prawina, podał, że w lipcu 1945 r. na 265 tys. mieszkańców okręgu, było około 30 tys. Warmiaków i Mazurów i 135 tys. Niemców. Chodzi tutaj prawdopodobnie tylko o osoby zarejestrowane jako Polacy (miejscowi), ale autor nie zaznażył tego¹⁷. Odmienne pisze o tym Władysław Wach. Według niego, 25 lipca 1945 r. ludność okręgu wynosiła 247,7 tys. osób, w tym 30—35% tzw. autochtonów, czyli 74—87 tys.¹⁸ Za wersją K. Rokoszewskiego opowiada się w pewnym sensie Stanisław Żyromski w pracy dotyczącej procesów migracyjnych w województwie olsztyńskim w latach 1945—1949, podając, że 25 lipca 1945 r.

11 Zob. *Powszechny sumaryczny spis ludności z 14 II 1946 r.*, Warszawa 1947; *Spis ludności na Ziemiach Odzyskanych z dnia 31 grudnia 1948*, Polska Ludowa, 1967, t. 6, ss. 183—230, opr. P. Dziurzyński; spis z 1950 r. nie został prawdopodobnie opublikowany w całości.

12 W. Wrześniński, *Zagadnienia demograficzne województwa olsztyńskiego w latach 1945—1949* — skrót prelekcji pod tym tytułem — J. P., *Sprawozdanie z sesji naukowej z okazji X-lecta PTH w Olsztynie*, KMW, 1958, nr 3, s. 304 — podaje liczbę 150 tys., natomiast w swojej późniejszej pracy, *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945—1949, w: Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich*, Poznań 1960, s. 173 uznał tę liczbę za zaniżoną o 10—15%, co dałoby 165—170 tys. osób; por. idem, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych województwa olsztyńskiego*, *Prace i Materiały Etnograficzne*, t. 19, Olsztyn 1961, s. 183 i nn. Liczbę 170 tys. podał także E. Wojnowski, *Warmia i Mazury w latach 1945—1947*, wyd. 2, Olsztyn 1970, s. 206; S. Gwiaździnski, *Warmia i Mazury. Odbudowa Ziemi Odzyskanych*, Poznań 1957, s. 433 opowiada się za 150 tys. osób; R. Neumann, op. cit., s. 9 podaje, że po zajęciu Prus Wschodnich przez Armię Czerwoną miało tam przebywać jeszcze 500—550 tys. mieszkańców; por. na ten temat recenzję tej pracy napisaną przez W. Wrześnińskiego, KMW, 1957, nr 3, s. 177.

13 S. Gwiaździnski, op. cit., s. 433. Za liczbą „niewiele ponad 100 tysięcy osób” opowiada się również T. Filipkowski, *Stan badań nad dziejami Warmii i Mazur w 30-lectu PRL*, KMW, 1975, nr 4, s. 508.

14 W. Wrześniński, *Proces zasiedlania*, s. 173.

15 E. Wojnowski, *Warmia i Mazury*, s. 206.

16 K. Pietrzak-Pawłowski, *Od Prus Wschodnich do województwa olsztyńskiego*, PZ, 1947, nr 2, s. 135.

17 K. Rokoszewski, *Rola Polskiej Partii Robotniczej w kształtowaniu władzy ludowej i procesie integracji na Mazurach i Warmii w latach 1945—1947*, KMW, 1962, nr 2, s. 340.

18 W. Wach, *Z zagadnień ludnościowych województwa olsztyńskiego*, KMW, 1958, nr 2, s. 340.

według Wojewódzkiego Wydziału Osiedleńczego było 30 858 autochtonów¹⁹. W. Wrzesiński pisze, że w lipcu 1945 r. znajdowało się w województwie olsztyńskim 40 412 zarejestrowanych autochtonów i 133 633 Niemców oraz autochtonów nie zweryfikowanych²⁰.

Przytoczone liczby wskazują, jak trudno ocenić liczebność badanej ludności. Dodatkowo komplikacje powoduje sprawa obszarów, których dotyczą obliczenia. Zazwyczaj odnoszą się one tylko do terenów województwa olsztyńskiego (niekiedy trudno wyoiągnąć jednoznaczny wniosek). 7 lipca 1945 r. poza powstającym województwem (wtedy Okręgiem Mazurskim) znalazły się 3 powiaty mazurskie włączone do województwa białostockiego i 4 powiaty Powiśla — do województwa gdańskiego. W tych siedmiu powiatach dawnych Prus Wschodnich mieszkało w 1948 r. ponad 15 tys. autochtonów²¹.

Późniejsze dane są coraz bardziej do siebie zbliżone. Przedstawiają one zazwyczaj liczbowy przebieg weryfikacji, której poddano polską ludność miejscową. Jednak i wśród tych liczb są duże różnice. Biorą się one najczęściej stąd, że niektórzy autorzy ograniczyli się jedynie do podania liczby zweryfikowanych osób, nie troszcząc się o osoby jeszcze nie zweryfikowane.

S. Zyroński prezentuje dane z 25 września 1945 r. Według niego ludność polska miejscowego pochodzenia w województwie olsztyńskim liczyła wówczas 34 tys. zaś 31 grudnia 1945 r. — 50 870²². K. Rokoszewski natomiast podaje na 1 października 1945 r. stan 41 122 Mazurów i Warmiaków, a na 1 lutego 1946 r. — 59 332²³. Liczby te w obu przypadkach z pewnością dotyczą tylko osób zarejestrowanych. E. Wojnowski przedstawia dane o przebiegu weryfikacji. Do końca grudnia 1945 r. zarejestrowano 58 287 osób²⁴. Weryfikację urzędowo ukończono 26 października 1946 r. (później prowadzono dalsze jej etapy). W literaturze znaleźć można liczby dotyczące okresu sprzed tej ostatniej daty. Leon Sobociński ocenił liczebność autochtonów (już zweryfikowanych) 1 kwietnia 1946 r. na 65 279²⁵ (wg K. Pietrzaka-Pawłowskiego był to stan na 1 czerwca 1946 r.²⁶), a 1 października 1946 r. na 67 552²⁷.

W zeszytce 2 „Jantaru” z lipca 1946 r. nieznamy autor obliczył, że 1 lipca 1946 r. było 66 416 zweryfikowanej polskiej ludności rodzimej i zazaczył, że wg obserwatora Instytutu Bałtyckiego w oficjalnej liczbie Niemców (97 127) mieści się około 30 tys. ludności autochtonicznej bezspornie polskiego pochodzenia²⁸.

19 S. Zyroński, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945—1949*, Olsztyn 1971, s. 51.

20 W. Wrzesiński, *Proces zasiedlania*, s. 191 — na ogólną liczbę ludności 285 tys.; zob. też idem, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych*, s. 184 i n.

21 Spis ludności na Ziemiach Odzyskanych, s. 199 i n.

22 S. Zyroński, *Procesy migracyjne*, s. 55.

23 K. Rokoszewski, op. cit., s. 351.

24 E. Wojnowski, *Warmia i Mazury*, s. 222. Piszemy „zarejestrowano”, gdyż właściwą weryfikację należy liczyć dopiero od ukazania się odpowiednich aktów prawnych w kwietniu 1946 r. Daleko od podanych liczb odbiegają dane przedstawione przez — W. Wacha, *Weryfikacja ludności miejscowej na Mazurach i Warmii*, Strażnica Zachodnia, 1946, nr 4—5, s. 223: do 28 lutego 1946 r. miano zarejestrować tylko 42 898 osób.

25 L. Sobociński, op. cit., s. 163.

26 K. Pietrzak-Pawłowski, *Ruch migracyjny w województwie olsztyńskim*, PZ, 1946, nr 1, s. 581 — prawdopodobnie pomylił się L. Sobociński.

27 L. Sobociński, op. cit., 163. Podobną liczbę — 67 761 podał S. Zyroński, *Procesy migracyjne*, s. 105 na 1 września 1946 r.; por. też dane szacunkowe, S. Sullma, *Ziemia odnalezionych przeznaczeń*, Warszawa 1946, s. 217: podaje liczbę 60 tys. „autochtonów” w lecie 1946 r.

28 *Z życia gospodarczego Pomorza. Województwo olsztyńskie*, Jantar, 1946, z. 2, s. 84.

Dane dotyczące drugiej połowy 1946 r. przedstawił także H. J. v Koerber w oparciu na solidnych źródłach, choć tendencyjnej, pracy o ludności na ziemiach odzyskanych w latach 1945—1956. Opierając się na polskich obliczeniach podał następujące liczby autochtonów: 15 września 1946 r. w województwie olsztyńskim — 73 tys., w województwie białostockim — 1 tys. i w województwie gdańskim — 25 tys.; 1 listopada 1946 r. odpowiednio — 67 tys., 5 tys., i 25 tys. oraz 1 stycznia 1947 r. — 80 tys., 2 tys. i 33 tys.²⁹ Rudolf Neumann w opracowaniu o Prusach Wschodnich w latach 1945—1955 przedstawił liczbę 65 279 Warmiaków i Mazurów oraz 98 472 Niemców na rok 1946. W tej ostatniej liczbie mieściły się osoby jeszcze nie zweryfikowane³⁰.

Wszystkie te dane nie odbiegają daleko od liczb podanych przez W. Wrzesińskiego, a potwierdzonych przez E. Wojnowskiego. Powołując się na sprawozdanie wojewody o zakończeniu weryfikacji, Wojnowski stwierdził, że do 26 października 1946 r. zweryfikowano 69 470 osób w województwie olsztyńskim, a nie zweryfikowanych zostało jeszcze 33 869 osób³¹.

Liczba, około 105 tys., polskiej ludności autochtonicznej ustalona na terenie województwa olsztyńskiego do końca lat czterdziestych podlegała niewielkim już zmianom. Zwiększała się jedynie liczba osób zweryfikowanych.

Liczy trochę inne niż wyżej przedstawione prezentują (na 1 stycznia 1947 r.) Marian Olechnowicz — 80 tys.³², Janusz Ziółkowski — też 80 tys.³³ i Alojzy Targ — 70 tys.³⁴ (bez zaznaczeń o weryfikacji). Stefan Banasiak w monografii o działalności Państwowego Urzędu Repatriacyjnego konfrontuje te wyniki z danymi Ministerstwa Ziemi Odzyskanych z 1 kwietnia 1948 r. Według MZO, w marcu 1948 r. było 90 195 osób zweryfikowanych w województwie olsztyńskim, 2792 w województwie białostockim (w trzech powiatach mazurskich) i 16 280 w województwie gdańskim (w czterech powiatach Powiśla oraz w pow. łęberskim i częściach pow. wejherowskiego i pucyńskiego)³⁵. Razem na badanym obszarze dawało to ponad 103 tys. tzw. autoch-

29 H. J. v Koerber, *Ludność niemieckich obszarów wschodnich pod administracją polską*, Warszawa—Poznań 1960, Archiwum Przekładów ZAP, s. 125. Co do tych liczb zob. też A. Breitkopf, *Stan zaludnienia na Ziemiach Odzyskanych*, Myśl Współczesna, 1947, z. 1, ss. 29 i 33—38; M. Olechnowicz, *Akcja zaludnienia Ziemi Zachodnich*, PZ, 1947, nr 3, s. 218 oraz *Władomości (Londyn)* z 23 IX 1956, artykuł S. Sopickiego, który podaje liczbę 117 tys. „autochtonów” na 1 stycznia 1947 r.; por. H. J. v Koerber, op. cit., s. 236, przyp. 438 oraz C. T. Stoll, op. cit., ss. 6—7.

30 R. Neumann, op. cit., s. 30.

31 W. Wrzesiński, *Proces zasiedlania*, s. 188 oraz E. Wojnowski, *Warmia i Mazury*, ss. 222 i 229. Zob. też K. Rokoszewski, op. cit., s. 351 i n.: na koniec 1946 r. podaje on ok. 70 tys. zweryfikowanych i 33 tys. nie zweryfikowanych osób. Trochę inne dane przedstawia K. Pietrzak-Pawłowski, *Od Prus Wschodnich*, s. 136: 64 248 zweryfikowanych „autochtonów” (koniec 1946 r.). C. T. Stoll, op. cit., s. 7 powołując się na *Atlas Ziemi Odzyskanych* (Warszawa 1947) podał na 1 listopada 1946 r. liczby: 87 tys. w woj. olsztyńskim i 21 tys. w woj. gdańskim (4 pow. Powiśla i pow. łęberski).

32 M. Olechnowicz, op. cit., s. 218: w woj. olsztyńskim, a poza nim — 1,5 tys. w trzech pow. w woj. białostockim i 33 tys. w woj. gdańskim (Powiśle i pow. łęberski).

33 J. Ziółkowski, op. cit., s. 141. Dane jak wyżej; w woj. białostockim — 1,5 tys. i woj. gdańskim 33 tys.

34 A. Targ, *Polska ludność rodzima na Ziemiach Odzyskanych*, PZ, 1947, nr 6, s. 484. Dane jw. tylko w woj. gdańskim 27 tys.

35 S. Banasiak, op. cit., s. 207; C. T. Stoll, op. cit., s. 7 powołując się na statystyki polskie z 1 czerwca 1947 r. podał liczbę 113 tys. „autochtonów” w woj. olsztyńskim, 2 tys. w trzech pow. woj. białostockiego i 25 tys. na Powiślu i w pow. łęberskim; W. Wrzesiński, *Proces zasiedlania*, s. 211 przedstawił na 1 stycznia 1948 r. liczbę 108 tys. miejscowej ludności polskiej w woj. olsztyńskim i 9 tys. niemieckiej.

tonów zweryfikowanych, po odjęciu około pięciu tys. Polaków pochodzenia miejscowego z obszarów nie należących do dawnych Prus Wschodnich (płn.-zach. część woj. gdańskiego).

Dane o odmiennej tendencji podaje S. Gwiaździński. W latach 1947—1949 liczba interesującej nas ludności miała znacznie zmniejszyć się i wynosić w 1947 r. prawie 160 tys., w 1948 r. — 117 tys., a w 1949 r. — 114 tys.³⁶ Rudolf Neumann dla 1948 r. zaprezentował liczbę 104 tys. Warmiaków i Mazurów w woj. olsztyńskim, po wliczeniu, jak zaznaczył, do autochtonów ok. 40 tys. „przerejestrowanych” Niemców³⁷.

W końcu 1948 r. można po raz pierwszy posłużyć się spisem ludności. 31 grudnia 1948 r. na terenie dawnych Prus Wschodnich zamieszkiwało łącznie 110 591 Polaków pochodzenia miejscowego (trudno rozstrzygnąć czy chodzi jedynie o osoby zweryfikowane). W woj. olsztyńskim było ich 95 523, w woj. białostockim (3 powiaty) — 3233 i w woj. gdańskim (4 powiaty) — 11 835. Dane te nie zawierają liczby dzieci do lat czterech. Po ich wliczeniu mogą się zwiększyć o 10—15%³⁸.

Na początku 1949 r. przeprowadzono w województwie olsztyńskim tzw. wielką weryfikację mającą na celu nadanie obywatelstwa polskiego autochtonom z powiatów mrągowskiego, szczycieńskiego i piskiego, którzy do tego czasu nie zweryfikowali się. Była to głośna akcja, szeroko omawiana w prasie. Zaangażowano do niej administrację z wojewodą, Mieczysławem Moczarem na czele. W literaturze przedmiotu najobszerniej napisał o niej W. Wrzesiński. Zwrócił on uwagę na liczne wypaczenia i niesłuszne oskarżenia wobec działaczy miejscowych³⁹. Leszek Kosiński natomiast wspomina o „dotkliwym” nacisku ze strony władz administracyjnych „związczca w ostatniej fazie weryfikacji — na początku 1949 r.” Podaje on, że w sumie zweryfikowano w woj. olsztyńskim 108,2 tys. osób⁴⁰. Liczbę tę potwierdza W. Wrzesiński, dodając, że wielka weryfikacja objęła ponad 18 tys. ludzi⁴¹. Karol Małek w swoich wspomnieniach pisze o około 50 tys. osób⁴².

Trochę wyższe od przedstawionych tutaj danych podaje na 1 stycznia 1949 r. J. H. v. Koerber. Na terenie województwa olsztyńskiego miało wtedy być 120 tys. ludności autochtonicznej (autor większość z nich uważa za Niemców — „przepisanych”), w województwie gdańskim — 35 tys., a w białostockim miało nie być ich wcale⁴³.

³⁶ S. Gwiaździński, op. cit., s. 434. Skądinąd liczba z 1949 r. pokrywa się z danymi innych autorów, a faktem są liczne wyjazdy „autochtonów” do Niemiec w latach 1945—1948. Z liczb podanych przez autora można sądzić, że w latach 1945—1947 powroty „autochtonów” przeważały nad wyjazdami o ponad 50 tys. (S. Gwiaździński na 1945 r. podał liczbę 100 tys. „autochtonów” polskiego pochodzenia), a w latach 1947—1949 przeważały wyjazdy o ok. 45 tys. Niestety o opracowaniu S. Gwiaździńskiego trudno sądzić, że opiera się ono na gruntownych badaniach tej kwestii, chociaż jest może w tych sądach niedalekie prawdy.

³⁷ R. Neumann, op. cit., s. 30; por. też H. J. v. Koerber, op. cit., s. 235, przyp. 430.

³⁸ Spis ludności na Ziemiach Odzyskanych, s. 139 i n. — liczbę dzieci można przyjąć na ok. 12 tys. — razem ok. 122 tys. „autochtonów” w b. Prusach Wschodnich. Mogłoby to wskazywać, w porównaniu z danymi z marca 1948 r., że objęto spisem również ok. 15 tys. osób nie zweryfikowanych. Trochę inne dane na koniec 1948 r. podaje starsze opracowanie Z. Januszko, M. Kielczewska-Zaleska, *Województwo olsztyńskie*, Warszawa 1955, s. 112: miało być 105 tys. w woj. olsztyńskim — zgadzałoby się to ze spisem po wliczeniu dzieci do lat czterech.

³⁹ W. Wrzesiński, *Procesy zasiedlania*, s. 204 i n.

⁴⁰ L. Kosiński, *Procesy ludnościowe*, s. 45.

⁴¹ W. Wrzesiński, *Procesy zasiedlania*, s. 205.

⁴² K. Małek, *Polskie są Mazury*, Warszawa 1972, s. 199.

⁴³ H. J. v. Koerber, op. cit., ss. 126 i 138. Autor zaznacza np., że osoby wcześniej uzna-

Spis z 3 grudnia 1950 r. podał liczbę polskiej ludności rodzinnej w województwie olsztyńskim — 196,2 tys.⁴⁴ Owa liczba zawiera dzieci do lat sześciu urodzone już po wojnie, ludność miejscową z powiatów działowskiego i nowomiejskiego włączonych w 1950 r. do województwa olsztyńskiego⁴⁵ oraz kilka lub kilkanaście tysięcy Niemców⁴⁶. Badanej ludności autochtonicznej nie było, według badaczy problemu, więcej niż 120 tys. Ze starszych badań: J. Ziółkowski podał liczbę 115 287, a L. Kosiński — 111,3 tys.⁴⁷ Z najnowszych natomiast: E. Wojnowski ocenił stan ludności miejscowej w grudniu 1950 r. na 119 tys.⁴⁸ H. J. v. Koerber na koniec 1950 r. podał liczbę — 125 tys. w województwie olsztyńskim, 40 tys. w gdańskim; w województwie białostockim miało wcale nie być „autochtonów”. Liczby te objęły najprawdopodobniej również Niemców⁴⁹.

Można przyjąć, że w grudniu 1950 r. na całym badanym terenie było około 140 tys. polskiej ludności autochtonicznej⁵⁰.

Po tych ostatnich obliczeniach z 1950 r. prawie niemożliwe jest określenie liczebności ludności polskiej miejscowego pochodzenia w latach 1950—1960. Nie wiadomo zwłaszcza o ile zmniejszyła się ona w związku z wyjazdami do RFN czyli tzw. akcją łączenia rodzin. Na początku lat pięćdziesiątych w Polsce było 125—160 tys. Niemców, w 1957 r. — około 65 tys., natomiast na Zachód wyjechało w latach 1951—1960 r. ponad 350 tys. osób, z czego około 250 tys. do RFN⁵¹.

wane za Niemców zostały uznane w 1948 r. za autochtonów polskiego pochodzenia. Miało ich być 50 tys. — por. s. 235, przyp. 430.

44 Zob. Rocznik Statystyczny 1957, Warszawa 1957, s. 32. Bardzo dokładne dane ze spisu z 1950 r. przedstawia C. T. Stoll, op. cit., s. 7 (choć za nie czynie token z polskich autorów): w woj. olsztyńskim — 117 163, w woj. białostockim (3 pow.) — 4884 i gdańskim (4 pow. i pow. lęborski) — 22 702.

45 Por. S. Żyromski, *Przeobrażenia demograficzne w województwie olsztyńskim*, KMW, 1964, nr 3, s. 345 — liczba ta miała wynosić 79 tys., ale wydaje się, że autor całą ludność tych powiatów uznał za osiadłą tam od 1939 r.; W. Wrzesiński, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych*, s. 190 podał, że w tych powiatach było 81 tys. mieszkańców.

46 Np. R. Neumann, op. cit., s. 29 pisze, że po „Operacji Link” miało w 1952 r. być jeszcze 35 tys. Niemców na obszarze dawnych Prus Wschodnich.

47 J. Ziółkowski, op. cit., s. 146; L. Kosiński, *Procesy ludnościowe*, s. 61 i n.; por. idem, *Pochodzenie ludności Ziemi Zachodnich*, w: *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego*, s. 145 — podaje tam liczbę 112,7 tys.

48 E. Wojnowski, *Zarys przemian na Warmii i Mazurach w okresie trzydziestolecia wladzy ludowej*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 2, Warszawa 1983, s. 227. Liczbę tę potwierdza W. Wrzesiński, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych*, s. 187, na okres wcześniejszy: 30 czerwca 1949 r. było 117 400 „autochtonów” w woj. olsztyńskim; C. T. Stoll, op. cit., s. 7: za szacunkami niemieckimi podaje na 1950 r. 120 tys. „autochtonów” w woj. olsztyńskim i 25 tys. na Powiślu i w pow. lęborskim.

49 H. J. v. Koerber, op. cit., s. 152.

50 Liczbę tę w pewnym sensie potwierdza L. Kosiński, *Pochodzenie ludności*, s. 145: razem w d. Prusach Wschodnich w 1950 r. ok. 134 tys. „autochtonów”, przy czym w woj. olsztyńskim tylko 112,7 tys.; zob. też s. 148. Natomiast w pracy idem, *Procesy ludnościowe*, s. 61 i n., autor podaje liczby dające w sumie ok. 130 tys. osób; według C. T. Stoll, op. cit., s. 7, spis z 1950 r. w sumie dał liczbę 144 749 osób w dawnych Prusach Wsch. i powiecie lęborskim. W sanych Prusach daje to liczbę niewiele poniżej 140 tys.

51 Por. co do podanych liczb, Z. Dulczewski, *Migracje wojenne na Ziemiach Zachodnich 1939—1945*, PZ, 1965, nr 4, s. 258; Rocznik Statystyczny 1959, Warszawa 1959, s. 36; F. Miedziński, *Repatriacja do NRF w ramach akcji „łączenia rodzin”*, PZ, 1958, nr 2, ss. 311, 316 i 329 oraz J. Korbel, *Wyjazdy i powroty*, Opole 1977, s. 87 i n. oraz s. 96. Co do liczby Niemców — L. Kosiński, *Procesy ludnościowe*, s. 41; M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955—1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Warszawa 1961, s. 72: podaje, że w latach 1952—1955 na podstawie porozumienia z NRD wyjechało tam ok. 11 tys. Niemców;

Pewne światło na tę sprawę rzucają badania L. Kosińskiego i Adama Werwickiego. Pokazują one ubytki wśród ludności autochtonicznej w latach 1955—1957 oraz wyjazdy do obu państw niemieckich osób z interesujących nas terenów w tychże latach. Według ich obliczeń z trzech powiatów województwa białostockiego, tylko w latach 1956—1957, wyjechały 1472 osoby, zaś z czterech powiatów województwa gdańskiego (wszystkie to dawne powiaty wschodniopruskie) wyjechało 2400 osób. W obu przypadkach przewagę wśród wyjeżdżających mieli autochtoni. Co do województwa olsztyńskiego, brak danych o ubytkach wśród ludności miejscowej, wiadomo tylko, że w latach 1956—1957 do państw niemieckich wyjechało 16 478 osób⁵². Jednocześnie autorzy informują o ogólnej liczbie tzw. autochtonów. W województwie białostockim w latach 1956 i 1957 wynosiła ona odpowiednio 0,8 tys. i 1,2 tys. (w drugim przypadku liczba sztucznie zawyżona, w województwie gdańskim — 55 tys. i 51,7 tys., natomiast w olsztyńskim w 1957 r. — 75,5 tys.⁵³ Autorzy tych badań stwierdzają m.in., że: „Najwyższe współczynniki wyjazdów zanotowano w dwu wielkich miastach GOP (Zabrze i Gliwicach), w Raciborzu, ponadto w pow. Sztum, Pisz, Mrągowo, Olsztyn, Węgorzewo. Wszystkie wymienione powiaty odznaczały się stosunkowo wysokimi odsetkami ludności rodzimej”⁵⁴.

Z przedstawionych materiałów wynika jednoznacznie wniosek o pokaznym zmniejszeniu się liczebności polskiej ludności autochtonicznej w wyniku akcji łączenia rodzin. Tylko w latach 1956—1957 wyjechało stąd 19 220 osób. W latach 1958—1960 liczba ta przypuszczalnie wyglądała podobnie lub była jeszcze wyższa.

S. Zyromski podał, że w latach 1956—1960 z województwa olsztyńskiego wyemigrowało do państw niemieckich około 31 tys. osób⁵⁵. Jan Korbel, natomiast ocenia, że z województwa olsztyńskiego, tylko w latach 1956—1958, wyjechało około 30 tys. osób (12,3% z 250 tys. osób). W latach 1959—1975 według niego udział procentowy osób z województwa olsztyńskiego, wśród około 250 tys. wyjeżdżających na stałe do RFN, był jeszcze większy⁵⁶. Mikołaj Latuch podaje dokładniejsze dane dotyczące większego obszaru. Według niego w latach 1956—1959 z województwa olsztyńskiego wyjechało do RFN 26 568 osób, białostockiego — 1804 osoby i gdańskiego — 14 834 osoby, zaś do NRD odpowiednio — 3947 osób, 273 i 1122 osoby⁵⁷. Daje to dla województwa białostockiego liczbę 2077, dla gdańskiego — 15 956 i olsztyńskiego 30 515 osób. W ogólnej liczbie 48 548 osób z tych trzech województw, autochtonów mogło być 30—40 tys.⁵⁸

H. J. v Koerber, op. cit., s. 125 uważa, że 1 stycznia 1949 r. było na ziemiach odzyskanych ponad 100 tys. Niemców; zob. też M. Latuch, op. cit., ss. 72 i 79; w latach 1951—1960 wyjechało do NRD ok. 45,4 tys. osób i do RFN (w latach 1955—1960) 230 tys. osób.

⁵² L. Kosiński, A. Werwicki, *Migracje ludności Ziemi Zachodnich i Północnych w latach 1951—1957*, Poznań 1961, tablica X i *Aneks VI*, maszynopis powielany.

⁵³ Ibidem, s. 49 i n. Z woj. białostockiego dane z powiatów mazurskich, z woj. gdańskiego najprawdopodobniej łącznie z b. Wolnym Miastem Gdańskiem (oraz Powiśle i pow. lęborskim). Z woj. olsztyńskiego z pewnością szacunek najmniejszy z możliwych.

⁵⁴ Ibidem, s. 28 i n.

⁵⁵ S. Zyromski, *Bilans demograficzny województwa olsztyńskiego*, KMW, 1969, nr 4, s. 614.

⁵⁶ J. Korbel, op. cit., s. 88; zob. też s. 87.

⁵⁷ M. Latuch, op. cit., s. 83.

⁵⁸ Por. J. Korbel, op. cit., s. 87 oraz W. Wrześniński, J. Korbel, op. cit., KMW, 1976, nr 2, s. 326. W. Wrześniński, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych*, s. 193 podaje dokładne liczby wyjeżdżających za granicę z woj. olsztyńskiego: 1956 r. — 2892, 1957 r. — 15 574

Opierając się na powyższych wyliczeniach, można liczbę polskiej ludności autochtonicznej, w początku lat sześćdziesiątych na całym leżącym w granicach Polski obszarze dawnych Prus Wschodnich, ocenić orientacyjnie na 65—110 tys. Liczba ta zmniejszała się w wyniku dalszych wyjazdów indywidualnych i w ramach następnych akcji łączenia rodzin, w latach 1961—1981.

Rozmieszczenie tej ludności po wojnie uległo dosyć poważnym zmianom w porównaniu ze stanem przedwojennym. Na Powiślu (stany z ok. 1950 r.) nadal przodował w liczbie polskiej ludności rodzimej powiat sztumski (ok. 10 tys.), a na Warmii powiat olsztyński (ok. 30 tys.). Na Mazurach najwięcej tej ludności mieszkano w powiatach: mrągowskim (ok. 25 tys.), szczywieńskim (ok. 15 tys.) i ostródzkim (ok. 10 tys.). W stosunku do stanu sprzed 1939 r. znaczne ubytki w liczebności autochtonów miały powiaty: szczywieński (ponad 30 tys.), piski (prawie 30 tys.), ełcki (ok. 25 tys.), nidzicki (ponad 15 tys.) i ostródzki (ok. 10 tys.)⁵⁹.

Podsumowując należy stwierdzić, że brakuje całościowych, wyczerpujących badań w tej dziedzinie. Dane prezentowane przez autorów opracowań są rozbieżne, a czasami przeciwstawne, jedne mówią o wzroście, inne o regresie liczby osób. Najbardziej prawdopodobne są obliczenia przedstawione przez W. Wrzezińskiego, E. Wojnowskiego, W. Wacha, K. Pietrzaka-Pawłowskiego i J. H. v Koerbera.

Ogólnie rzecz ujmując, stan badań nad problemem liczebności polskiej ludności pochodzenia miejscowego na dawnych terenach Prus Wschodnich jest niedostateczny. Poza nim wiele problemów czeka na gruntowne przedstawienie, jak np. przebieg weryfikacji, stosunek władz do ludności miejscowej (z wyodrębnieniem stosunku do działaczy miejscowych), aktywność społeczno-polityczna autochtonów czy akcje łączenia rodzin w latach 1956—1976⁶⁰.

i 1958 r. — 13 467 — w sumie 31 933 osoby — „przede wszystkim ludność rodzima wyjeżdżająca do Niemiec”. Pewne liczby za polskim MSW podaje C. T. Stoll, op. cit., s. 7: 1 października 1957 r. w woj. olsztyńskim miało być 100 tys. „autochtonów”, w woj. białostockim (3 pow.) — 3 tys. i w woj. gdańskim (Powiśle, pow. lęborski, Gdańsk) — 67 tys.

59 Por. Spis ludności na Ziemiach Odzyskanych, s. 199 i n.; zob. też interesujący artykuł A. Wakara, *Szansa dla narodu, Warmia i Mazury*, 1956, nr 13, ss. 2—3.

60 Najobszerniejszymi opracowaniami na te tematy wciąż pozostają: W. Wrzeziński, *Proces zasiedlenia i E. Wojnowski, Warmia i Mazury*. Istnieje wiele drobnych artykułów zajmujących się problemem aktywności „autochtonów” na tle ich położenia prawno-ekonomicznego, np. K. Pietrzak-Pawłowski, *Repolonizacja kulturalna ziemi warmijsko-mazurskiej*, PZ, 1946, nr 7/8, ss. 694—696; idem, *Mazurzy i Warmiacy aktywizują się*, PZ, 1946, nr 12, ss. 1060—1062; idem, *Bilans roczny polityki narodowościowej*, PZ, 1946, nr 4, ss. 398—401. Po 1956 r. ukazało się wiele artykułów traktujących o stosunku władz do problemu autochtonicznego w okresie „stalinowskim”. Na uwagę zasługują m. in.: E. Sukertowa-Biedrawina, *Z historii badań regionalnych na Mazurach i Warmii*, KMW, 1957, nr 1, ss. 25—32; T. Grygier, *Oświata w województwie olsztyńskim*, PZ, 1957, nr 3—4, ss. 466—471 oraz W. Gębik, *Dziesięciolecie starań o upowszechnienie wiedzy o historii i kulturze Ziemi Warmińsko-Mazurskiej*, PZ, 1957, nr 3—4, ss. 459—466. Warto zwrócić również do periodycznej prasy lokalnej z tego okresu szczególnie do dwutygodnika „Warmia i Mazury” w latach 1956—1958; zob. też biografie: M. Szostakowska, *Emilia Sukertowa-Biedrawina 1887—1970*, Olsztyn 1978, ss. 109—133.

FORSCHUNGEN ÜBER DIE ZAHLENMÄSSIGE STÄRKE DER EINHEIMISCHEN
BEVÖLKERUNG IM EHEMALIGEN OSTPREUSSEN NACH 1945

Zusammenfassung

Das Problem der zahlenmässigen Stärke der polnischen, einheimischen Bevölkerung im ehemaligen Ostpreussen nach 1945 gehört zu den verhältnismässig am besten bearbeiteten Problemen, die diese Bevölkerungsgruppe in Volkspolen betreffen.

Vor dem II. Weltkrieg wiesen die von deutschen Behörden durchgeführten Volkszählungen auf diesem Gebiet einen starken Rückgang der Zahl der polnischen Bevölkerung auf, von 328 Tausend im Jahre 1910 und 120,3 Tausend im Jahre 1925 auf 61 Tausend im Jahre 1933. Polnische Forscher weisen jedoch auf die Anwendung „nichtstatistischer“ Methoden bei der Durchführung dieser Zählungen hin und geben den Stand der Bevölkerung für 1939 mit annähernd 250 Tausend an.

Die nach dem Krieg von polnischen Behörden durchgeführten Berechnungen und von polnischen Forschern dieses Problems bekanntgegebenen Zahlen hauptsächlich für die Jahre 1945—1947 — wecken ebenfalls Kontroverse, obwohl aus völlig anderen Gründen. Zu der Zeit hielten unter dieser Bevölkerung Wanderungen an, viele änderten ihren Wohnsitz, zugleich wurde die sogenannte Verifikation durchgeführt.

Die im Verhältnis für das Jahr 1945 angegebenen Zahlen schwanken von 30 bis 100 Tausend. Im Jahre 1946 war die Bevölkerungssituation auf dem untersuchten Gebiet schon stabiler, und die angegebenen Zahlen schwanken in den Grenzen von 70—120 Tausend, abhängig von den jeweiligen Monaten des Jahres. Die für den Ausgang des Jahres 1946 festgesetzte Zahl 120 Tausend für das ganze Gebiet (105 Tausend für den Bezirk Olsztyn) unterlag bis Ende der 40-iger Jahre schon keinen grösseren Abänderungen mehr.

Die Volkszählung auf den Wiedereroberten Gebieten vom 31. Dezember 1948 ergab für das Gebiet des ehemaligen Ostpreussen die Zahl von über 110 Tausend polnischer einheimischer Bevölkerung, ohne Kinder bis zu vier Jahren. Diese Situation änderte sich nach der sogenannten *grossen Verifikation*, die 1949 im Bezirk Olsztyn durchgeführt wurde. Nur allein für diesen Bezirk geben die Bearbeitungen die Zahl von ungefähr 110 Tausend dieser Bevölkerung an. Am Ende des Jahres 1950 dagegen machen die Forscher Angaben, anhand deren man die Zahl der uns interessierenden Personen auf annähernd 140 Tausend bestimmen kann.

Für spätere Jahre fehlen in den Bearbeitungen konkrete Angaben. Man erklärte dies u.a. mit der fortschreitenden Intergration der Bevölkerung. Jedoch im Jahre 1956 erwies es sich, dass ein ernstlicher Teil der polnischen einheimischen Bevölkerung sich entschloss, Polen im Rahmen der sogenannten Familienzusammenführung zu verlassen. Es fehlt an umfassenden Angaben in dieser Angelegenheit auf dem untersuchten Gebiet.

Anhand unvollständiger Angaben kann man zu Beginn der 60-iger Jahre die Zahl dieser Bevölkerung auf 65—110 Tausend schätzen. Diese Zahl verringerte sich infolge weiterer Ausfahrten in den Jahren 1961—1961, in der Literatur zu diesem Thema fehlt es jedoch an irgendwelchen Angaben.

Man muss einräumen, dass der Stand der Forschungen über die Stärke der polnischen einheimischen Bevölkerung im ehemaligen Ostpreussen noch immer unzulänglich ist.